

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 291

İslâm ve Demokrasi

Kutlu Doğum Sempozyumu - 1998

Yayına Hazırlayan
Ömer Turan

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	71014
Tas. No:	297.92 KUT.D

ANKARA
1999

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad. Bayındır Sk. No: 55 (06650) • Kızılay/ANKARA

Tel: (0.312) 418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75

Fax: (0.312) 417 00 09

Yayın No: 291

Sempozyumlar-Paneller Serisi: 27

ISBN 975-389-342-6

99.06.Y.0005.291

Kapak Tasarım ve Uygulama
Mehmet Fidancı

•
Bu kitap;

Türkiye Diyanet Vakfı

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanıp basılmıştır.

HZ. PEYGAMBER VE DÖRT HALİFE DÖNEMİ İSLÂM DEVLET YÖNETİMİ

Mehmet Akif AYDIN

İslâm devlet yönetimi üzerine icthath ve yorum yapan, fikir üreten sonraki dönem İslâm alimleri icthath ve yorumlarını hep getirip Hz. Peygamber ve daha ziyade dört halife dönemi tatbikatına dayandırırılar veya dayandırmaya çalışırlar. Burada İslâm hukukunun temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de bir iki ayetin dışında devlet yönetimiyle doğrudan ilgili düzenleyici bir hükmün bulunmamasının büyük rolü olsa gerektir. Hz. Peygamber döneminde de tabiatıyla bir devlet başkanlığı sorunu yoktu. Allah'ın seçilmiş elçisi olarak Resulullah aynı zamanda İslâm devletinin başkanlığını da yürütmekteydi. Bu sebeple devlet başkanının nasıl belirleneceği sorusu bu dönemin tatbikatiyla açıklık kazanmadığı gibi, Hz. Peygamber'in devlet başkanının nasıl belirleneceği konusunda açık bir emir veya tavsiyesi de söz konusu olmamıştı. Öte yandan bu dönemdeki icraatin bir peygamber sıfatıyla mı yoksa devlet başkanı sıfatıyla mı yapıldığının tesbiti her zaman o kadar kolay değildir. Bu sebeple dört halife dönemi icraati gerek devlet başkanının seçim yönetimi gerekse sıfat ve yetkileri konusunda sonraki dönem icthathlarının temel bir referansını oluşturmuştur. Biz de bu tebliğimizde sonraki döneme ve günümüz yorumlarına ışık tutma bakımından bu dönem tatbikatını değerlendirmek istedik.

Konunun ele alınmasına şöyle bir soru ile başlamak belki daha aydınlatıcı olacak: Evlenme, boşanma, miras, hukukî işlemler, ehliyet ve hatta cezalar konusunda oldukça kesin ve teferruatlı hükümler içeren Kur'an ve Sünnet neden İslâm devlet yönetimi konusunda suskundur? Devletin yönetim şekli, yukarda belirtilen konulara nisbetle ikinci derecede bir öneme mi sahiptir?

İslâm'da devlet yönetiminin belirlenmesi bakımından bugün önemli bir problem olarak karşımıza çıkan devlet başkanının belirlenme şekli Hulefa-yi raşidin döneminde önemli bir problem olarak görülmemiştir. Herşeyden önce Hz. Peygamberden devlet başkanının nasıl seçileceği konusunda bağlayıcı bir direktif veya tavsiye rivayet edilmiş değildir. İlk dört halifenin kim olacağı konusunda o dönemde hayli tartışmalar yapılmış olmasına rağmen

belirlenmenin şekli konusunda herhangi bir tartışmanın olduğu bilinmemektedir. Bu konuyla ilgili yegane bilgi Hz. Hasan'ın babasının sadece Medinelilerin biatıyla halife seçilmesine yapmış olduğu itirazdır. Hz. Hasan Hz. Ali'nin hilafetine sonradan yönetilen itirazlara sebep olarak babasının halife olma şeklini göstermiş ve "Ben sadece Medinelilerin biatıyla hilafeti kabul etmemeni sana önermiştim" demiş, Hz. Ali'de oğluna "Bu Medinelilerin hakkı" diyerek cevap vermişti. Dört halifenin de birbirinden farklı şekillerle belirlenmiş olması, en azından referans teşkil edilen bu dönemde devlet başkanını belirleme şeklinin o kadar önemli görülmediğini, o günün şartları ve Arap kabile geleneğinin verdiği tecrübe ışığında meselenin çözüldüğünü ortaya koymaktadır.

Ancak şu noktanın altının çizilmesi gerekir. Devlet başkanı hangi şekilde belirlenirse belirlensin neticede İslâm toplumunun onayını alması esastır. Bunun o dönemde biat yoluyla yapıldığı bilinmektedir. Gerek seçimle gelen Hz. Ebu Bekir'in gerek tek bir kişi tarafından belirlenen Hz. Ömer'in gerekse bir heyet tarafından seçilen Hz. Osman'ın ve halife olma şekli kendine özgü bir tarz teşkil eden Hz. Ali'nin neticede İslâm toplumunun tasvibini aldıkları söylenebilir. Ancak tabiatıyla bu biat alma şekli bugünkü anlamda bir genel seçim tarzında olmamıştır. O günkü coğrafi ve siyasi şartların buna imkan vermeyeceği de tabiidir. Yalnız sonraki dönemlerde iddia edildiği gibi çok sınırlı sayıda kişinin bu işlemleri yapmış olması da söz konusu değildir. Meselâ Hz. Ebu Bekir'in ister Beni Saide çardağında ister ertesi gün Peygamber Mescidi'nde seçildiği kabul edilsin -ki bu ikinci ihtimal daha kuvvetlidir- sınırlı sayıda kişi tarafından seçilmesinden ziyade Medine toplumunun önemli sayıda temsilcisi tarafından Beni Saide'de veya toplumun önemli sayıda mensubu tarafından Mescid'de seçilmesi durumu bahis mevzudur.

Hız. Ebu Bekir'in ve Hz. Ömer'in yerine aday veya adaylar belirlerken bunu kendiliklerinden yaptıkları söylenemez. Özellikle Hz. Ömer'in öldükten sonra da bu yükü taşımak istemiyorum" diye yerine halef bırakmaya karşı çıktıktan sonra ısrar üzerine "eğer belirlersem benden daha hayırlı bir insanın sünnetine uymuş olacağım, belirlemezsem yine benden daha hayırlı bir insanın sünnetine uymuş olacağım" dediği tarihen bilinmektedir. Her iki halifenin de (Hz. Ömer ve Hz. Osman) neticede tek veya sınırlı kişi tarafından seçilmekle birlikte seçim öncesinde veya sonrasında Medine toplumunun tasvibini aldıkları inkar edilemez. Hatta Abdurrahman b. Avf'in Hz. Ali ve Hz. Osman arasında bir tercih yapma durumuyla karşılaştığında Medine'de çok sayıda kişinin kanaatini aldığı ve seçiminde bu kanaatin belirli bir rol oynadığı bize kadar gelen rivayetler arasındadır. Neticede o dönem tatbikatı devlet başkanını belirlemek için iki yol ortaya koymuştur. Tahdidi olması söz konusu olmayan bu yollardan birisi devlet başkanının

seçimle işbaşına gelmesi, diğeri de işbaşındaki devlet başkanı tarafından belirlenmesidir. O halde ilk dört halifenin demokratik bir yolla işbaşına geldiğini söylemek tarihî malzemeyi zorlama bir yoruma tabi tutma sayılabilirse de, bu dört halifenin İslâm (Medine) toplumunun genel tasvibiyle işbaşında bulduklarını söylemek mümkündür ve gereklidir.

Sonraki dönem hukukcuları ve siyaset bilimcileri bu seçim örneklerini yorumlarken daha ziyade içinde buldukları dönemin uygulamasını meşrulaştırmak düşüncesiyle dört halife dönemindeki seçim uygulamalarını çok dar bir zümre tarafından yapılmış gibi göstermeyi tercih etmişlerdir. Halbuki meselâ Hz. Ebubekir'in seçimini ele alacak olursak Beni Saide'de seçildiğini düşünsek bile Medine toplumunun çoğunluğunu teşkil eden Ensar'ın önemli temsilcileri bu toplantıda hazır bulunmuşlardı. Muhacirlerden de Hz. Ömer, Ebu Bekir ve Ebu Ubeyde bu toplantıda bulunmaktaydı. Bu toplantıya katılanların kesin sayısı bilmemekle beraber bu sayı hiç bir zaman 3-5'le sınırlı değildi. Belki Medine toplumunu oluşturan gruplar içinden sadece Hz. Peygamber'in techiz ve defin işlemleriyle uğraşan Haşimoğullarının bu toplantıda temsil edilmediğini söylemek mümkün olabilir. Asıl seçimin ertesi gün Mescid'de yapıldığını kabul edersek Medine toplumunun önemli bir kısmının bu seçime katıldığını kabul etmek gerekir. Hz. Peygamber'in cenaze namazına iştirak edenlerden hiçbir kimse Hz. Ebu Bekir'in biat işleminden alıkonulmamıştır. Bu bakımdan seçmenlerde aranan nitelik olarak en azından -Hz. Ebu Bekir'in seçimi için- ibadet ehliyeti için aranan akıl-baliğ olma dışında bir şart aranmamıştır. Bu bakımdan ilk seçim örneği ışığında seçmen sayısının sınırlandırılmasının değil olabildiğince arttırılmasının İslâm'ın temel yaklaşımına daha uygun olduğunu söylemek gerekir.

Burada üzerinde durmamız gereken bir mesele devlet başkanlarının o gün ömür boyu görev yapmak üzere seçilmiş bulunmalarıdır. Bu konuda İslâm hukukunun temel kaynaklarında bağlayıcı bir hükmün bulunmaması sahabeyi meseleyi büyük ölçüde ihtiyaçlar ve Arap kabile geleneği ışığında çözme durumunda bırakmıştır. Arap kabile geleneğinde de süreli bir başkan seçme uygulamasından bahsedilemez. Bu sebeple ilk halifelerin sürekli seçilmemeleri İslâm hukukunun değişmez bir kuralı değil, zaman içinde ortaya çıkan ve her zaman değişmesi mümkün bir uygulamasıdır. Kaynağı örf olan bir hükmün ihtiyaç ve örf değiştikçe değişmesinden tabii bir şey olamaz. "Ezmanın tagayyuru ve ahkâmın tagayyuru inkar olunamaz."

İslâm hukukcuları ve kelamcılarını devlet başkanının seçilme şekliyle meşgul oldukları kadar, belki de ondan daha fazla devlet başkanında bulunması gereken niteliklerle ilgilenmişlerdir. Çünkü devletin mevcudiyetinin asıl hedefi insanları en iyi bir tarzda yönetmek ve temel hak ve hürriyetleri korumak ve hukuku kaim kılmasıdır. Klasik hukukçuların ekseriyetinin

devlet başkanlığını "siyaset-i dünya ve hıfz-ı din" için Peygambere halef olma şeklinde tarif etmelerinin bugünkü hukuk terminolojisi ile ifadesi budur.

Devlet başkanında bulunması gereken niteliklerinin en önemlisi kanaatimce başkanın müçtehit hukukçu olmasıdır. Bu her zaman gerçekleşmesi mümkün olmayan bir şart gibi görünmekte ise de hem ilk dönem tatbikatını doğru okuma hem de devletin gerçekleştirmek zorunda olduğu hedefleri hayata geçirebilmek bakımından müçtehit olma şartının aranması önemlidir. İlk dört halifenin müçtehit hukukçu olduğu ve İslâm hukukunun gelişmesinde ve kurumsallaşmasında bu halifelerin önemli rollerinin bulunduğu tartışmasızdır. Bu sebeple sonraki İslâm alimleri ilk dört halifede bulunan bu niteliğin sonrakilere de bulunmasını İslâm devletinin selameti açısından gerekli görmüşlerdir. Ama aynı zamanda bu şart İslâm'ın hukuk devleti idealinin hayata geçirilmesi için hayati bir öneme de sahiptir. İtiraf etmek gerekir ki hukukçu terimi bizim fakih karşılığında kullandığımız ancak fakihin bütün anlamlarını içermeyen bir terimdir. Aslında fakih dini bütün olarak doğru algılayan, künhüne vakıf olan kimse demektir. Hukukçu teriminin çağrıştırdığı bir mesleğe mensup olma özelliğinden ziyade ulaşılan bir ilim ve irfan seviyesini ifade etmektedir. Bu anlamda olmak üzere Hz. Peygamber "Allah kendisi için hayır murad ettiği kimseye dinde bir anlayış verir." buyurmuştur. Yoksa bunun anlamı Allah hayır murad ettiği kimseyi hukukçu yapar değildir. İslâm alimleri devlet başkanının böyle bir özelliğe sahip olmasını hukuk devleti idealine ulaşmak için devlet başkanının seçimle gelmesinden daha önemli kabul etmişlerdir. Bugün çeşitli devletlerde seçimle gelmiş devlet başkanlarının sergiledikleri tavır farklılığı seçimin tek başına hukuk devleti idealini hayata geçirmek için yeterli olmadığını ortaya koymaktadır.

Halifelerin müçtehit hukukçu olması doğruyu yanlıştan, hukuka uygunu aykırı olandan ayırdetmek için devlet başkanlarında doğru bilgiden başka bir kıstasın bulunmadığını, bir başka ifadeyle devlet başkanlarının Peygamberin sadece devlet başkanlığı sıfatını devraldıklarını, kendilerine Allah adına konuşmak ve yorum yapmak gibi bir misyon verilmediğini dolayısıyla teokratik bir özelliklerinin bulunmadığını ortaya koymaktadır.

Şimdi başta sorduğumuz soruya tekrar gelebilir, onu cevaplandırmaya çalışabiliriz. Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler'de devletin yönetim biçimi üzerinde neden az durulmuştur? Bu biçimin belirlenmesi Kitap ve Sünnet'te zikredilen konulardan daha mı az öneme sahiptir? Denebilir ki İslâm her hangi bir siyasî yapı içinde devlet başkanı, veya sair bir yönetici yahut sıradan bir vatandaş olarak yaşayan insanın yetiştirilmesine sistemin kurulmasından daha fazla önem verir. Bu sebeptir ki Kur'an-ı Kerim'de ve Hadis-i Şeriflerde iyi insan ve iyi müslümanın yetiştirilmesi hedefine yöne-

lik yüzlerce, binlerce ayet ve hadis vardır. Ama devletin yönetim biçimine yönelik ayet ve hadis sayısı sınırlıdır. Burada peygamberlik süresi yetmediği veya diğer tür düzenlemeler tarihî şartlar gereği öne geçtiği için ihmal edilmiş bir yasama boşluğundan ziyade, bilinçli bir boşluk söz konusudur. Bir başka ifadeyle Allah Teala eli değmediği için bu sahayı boş bırakmış değildir. İyi insan ve müslümanın yetişmesi durumunda insanların zamanlarının şartlarına uygun olarak kuracakları bir çok sistemde iyi sonuçların alınabileceği anlayışı bu tür düzenlemede etkili olmuştur.

Tabii bu sözlerimiz İslâm yönetim biçiminde müstakar hiç bir düzenlemenin olmadığı anlamına gelmez. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi ilk dönem tatbikatı ışığında uyulması gerekli bazı temel prensiplerin ortaya çıkarılması söz konusudur ve İslâm hukukçuları da bunları esasen ana hatları itibarıyla çıkarmışlardır. Bunlardan birincisi ifade etmeye çalıştığımız gibi devlet başkanının İslâm toplumlarının genel tasvibine dayanmasıdır. İkincisi devlet başkanının hukuk devleti idealine gerçekleştirmeye yönelik bazı niteliklerin bulunmasıdır. Üçüncüsü ve diğer ikisi kadar önemlisi İslâm yönetiminin genel bir danışma (şura) esasına oturmasıdır.

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'de yönetimle doğrudan ilgili iki ayet bu prensibi düzenlemektedir. "Onlara devlet yönetiminde danış" ve "Onların yönetim şekli şura iledir". Bu prensibin Hz. Peygamber döneminde titizlikle hayata geçirildiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in gerek askerî, gerek idarî ve hatta vahyin sözkonusu olmadığı durumlarda bazan dinî işlerde dahi ashabına danışır, onların fikrini dikkate alırdı. Onların ekseriyet teşkil ettiği durumlarda kararlarını bağlayıcı kabul ettiğinin örnekleri de vardır. Mesele Uhud harbinde kendi istememesine rağmen çoğunluğun isteğine ve ısrarına uyarak Medine dışına çıkmayı ve bir meydan muharebesini kabullenmeyi göze almıştır. Dört halife döneminde de halifelerin bir çok konuda Medine'nin ileri gelenlerinin, ilim ve irfanyla öne çıkanların görüşlerine başvurduğu bilinmektedir. Hatta Hz. Ömer'in önemli hukukçu sahabenin görüşlerine başvurma düşüncesiyle Medine dışına çıkmalarına izin vermediği ve bir çok hukukî meselede onlarla geniş istişarelerde bulunduğu bilinmektedir.

Ama ne yazık ki nasıl sonraki dönemlerde biat usulü saltanat usulünün getirdiği "de facto" uygulama karşısında sırf şekli bir prosedüre dönüşmüşse, şura prensibi de yine aynı fiilî durumun sonucu ferdî bir danışma mekanizmasından öte gitmemiş, üyeleri, kararlarının bağlayıcılığı belli esaslara bağlanmış bir heyet veya meclis haline gelmemiştir.

İlk dönem tatbikatında dikkati çeken önemli bir başka husus da İslâm hukukunun oluşumuna devlet başkanlarının doğrudan katkısıdır. Bu katkı iki şekilde söz konusu olmaktadır. Bir müctehit hukukçu olmaları dolayısıyla halifelerin İslâm hukukunun oluşumuna ilmî liyakatları dolayısıyla

katkıları, İslâm hukukunun kendilerine verdiği yetki çerçevesinde yasama yetkilerini kullanarak devlet başkanı sıfatıyla yaptıkları katkı. Dört halife dönemi devlet başkanlarının her iki yolla da İslâm hukukunun zenginleşmesine katkıda buldukları tarihi bir hakikattir. Bunda halifelerin hukukçu olmalarının yanısıra İslâm toplumunda sahip oldukları yer ve itibarın da rolü vardır. Böylece sonraki dönemlerde görülmeyen bir tarzda İslâm hukuku çözümleri bir hukukçu sıfatıyla ve aynı zamanda devlet başkanı konumuyla halifelerin öncülüğünde, zaman zaman geniş tartışmaların sonucu ortaya çıkmıştır. Nitekim bu dönemde ortaya konan hukukî çözümler sonraki dönem hukukçularına da hem maddî hukuk alanında hem de hukuk metodolojisi alanında büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Burada Hz. Ömer'in rolünün özellikle altını çizmek gerekir. Sonraki dönemlerde gerek halifelerin İslâm hukuku çevrelerinde itimat uyandırmamaları gerekse hukukçu olmalarını sonucu ilmi liyakatlarına dayanarak yaptıkları bir hukukî faaliyete rastlamak mümkün olmamıştır. Ancak bir devlet başkanı sıfatıyla belirli bir yasama faaliyeti İslâm hukuku tarihinin her döneminde var olmuştur.

Burada devlet başkanlarının bu sıfatla yaptıkları yasama yetkilerinin sınırsız olmadığını özellikle belirtmek gerekir. Devlet başkanları tazir cezalarında, seri vergiler dışında yeni vergiler konulmasında veya devlete ait arazilerin hukukî esaslarının düzenlenmesinde olduğu gibi İslâm hukukunun doğrudan kendisine yetki verdiği veya düzenlemeyip boş bıraktığı alanlarda İslâm hukukunun genel prensipleriyle sınırlı bir yasama yetkisine sahiptir. Bu sebeple İslâm ülkelerinin saltanatla idare edildiği dönemlerde dahi hükümdarların sınırlı bir hükmetme yetkilerinden bahsetmek gerekir. Belki de İslâm kamu hukuku tarihinde kuvvetler ayrılığı gibi bir prensip arayışının olmaması devlet başkanlarının yasama yetkilerinin aslında sınırlı olmasıyla izah edilebilir.

Bu sınırlı yasama yetkisi özellikle temel hak ve hürriyetlerin düzenlenmesinde kendini gösterir. İslâm hukuk tarihinde Hz. Peygamber ve dört halife döneminden itibaren kişinin canına, malına, dinine, aklına ve nesline yönelik temel hak ve hürriyetlerin devlet başkanları veya yetkili kurulları tarafından ortadan kaldırılmaması bu kişi ve kurulların yetkilerinin sınırlı olması sebebiyledir. Özellikle din ve vicdan hürriyeti bağlamında bu dokunulmazlığı Hz. Peygamber ve halifeleri döneminde izlememiz mümkündür. Yahudilere evlatlık verilen Medinelilerin çocuklarının bu ailelerinden rızaları hilafına geri alınması teşebbüsü karşısında "dinde zorlamanın olmadığı"ni bildiren ayetin inmesi, Hz. Peygamber Necran Hıristiyanları başta olmak üzere muhtelif gayrimusulimlerle yaptığı ve onların inanç ve ibadet hürriyetini garanti altına alan zimmet sözleşmeleri bunun tipik örneğini teşkil eder.

Sonuç olarak Hz. Peygamber ve dört halife dönemi sonraki dönem İslâm hukukçularının anayasa hukuku bakımından dikkatle inceledikleri bir dö-

nem olmuştur. Ancak bu dönemi değerlendirirken İslâm hukukçularının dönemlerinin siyasî ve sosyal şartlarından etkilendiklerini unutmamak gerekir. Çeşitli dönemlere ait hukukçuların bu alandaki ictihatlarının farklılığı ilk dönem malzemesinin farklı bilgiler vermesinden ziyade hukukçular tarafından içinde buldukları şartlarla farklı yorumlanmasından kaynaklanmıştır.